

СӨЗ ТИЗМЕГИ ЖАНА СҮЙЛӨМ ТИБИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН БИРИНЕН ЭКИНЧИСИНЕ ӨТҮҮ УЧУРЛАРЫ

Фразеологизмдердин синтаксистик түзүлүшү жагынан сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги болуп эки топко бөлүнүшү өзгөрүүгө таптакыр учурабай турган көрүнүштөр эмес. Ал типтер реч-те айрым өзгөрүүлөргө учурап, биринен экинчисине да өтө алат. Бирок мындай өзгөрүүлөр семантикалык жактан бири-биринен айырмаланбайт да, мамиле категориялары боюнча айырмаланат.

Бул жагынан Ш.Рахматуллаевдин өзбек тилиндеги фразеологизмдерге карата айткан төмөнкү пикирин кыргыз тилинин фактыларынын негизинде да кубаттоого болот: «При сохранении одной и той же семантической структуры фразеологическая единица претерпевает существенные грамматические изменения. Как не крайнюю точку изменений такого порядка, можно указать на преобразование одного грамматического строения (словосочетания) в другое, противоположное ему строение (в предложение)» (1961). Мисалы, **текирени түгөндү** фразеологизми түзүлүш үлгүсү жактан эки тутумдуу сүйлөмгө туура келет: **текирени** – үчүнчү жакка таандык ээ, **түгөндү** өткөн чак формасындагы баяндооч сыяктуу сезилет. Эгерде ушул эле фразеологизмди **текиренин түгөттү** түрүндө колдонсок, компоненттер өз ара жогоркудай катышын жоготуп, сөз тизмегинин түзүлүш үлгүсүнө туура келет: **текиренин** – табыш жөндөмө-сүндө турган тике толуктооч, **түгөттү** – толуктоочту багындырып турган сөз – баяндооч өңдөнөт. Бирок эки учурда тең «абдан чарчады», «чарчатты» деген маанини билгизет.

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдин сөз тизмеги тибине же, анын тескерисинче, сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдин сүйлөм тибиндеги фразеологизмине айланышы бардык фразеологизмдер үчүн эле мүнөздүү эмес. Бул жагынан алардын (фразеологизмдердин) эки түрдүү өзгөчөлүгү байкалат:

а) синтаксистик жактан түзүлүш өзгөчөлүгүн мүнөздүү түрдө сактаган фразеологизмдер: **сүй жыгуу, жонунан кайыш алуу, этегине намаз окуу** ж.б. Мындай фразеологизмдер мүнөздүү түрдө сөз тизмеги тибинде турат. Ал эми **жону жука, колу тар, маңдайы тайкы** сыяктуу бир катар фразеологизмдер сүйлөм тибинде гана колдонулат;

б) синтаксистик жактан түзүлүшүн өзгөрткөн, ошол себептүү сөз тизмеги тибинен сүйлөм тибине, анын тескерисинче, сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине айлана алган фразеологизмдер. Буга **каны кайнады, кабыргасы кайышты, казаны оттон түштү, төбө чачы тик турду** сыяктуулар сүйлөм тибинен **канын кайнатуу, кабыргасын кайыштыруу, казанын оттон түшүрүү, төбө чачын тик тургузуу** сыяктуу сөз тизмеги тибине айлангандыгын көрсөтүүгө болот. Ал эми **узун кулак, ачык ооз, кара бет** сыяктуу фразеологизмдер сөз тизмеги тибинен **кулагы узун, оозу ачык, бети кара** болуп өзгөрүлүп, сүйлөм тибине айланат. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин синтаксистик варианттары пайда болот.

Биз бул жерде мына ошондой варианттарга, б.а. фразеологизмдердин сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине же, анын тескерисинче, сөз тизмеги тибинен сүйлөм тибине айланган учурларына токтолобуз.

Көбүнчө сүйлөм тибинде колдонулган бир катар фразеологизмдер төмөнкү шарттарга ылайык сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдерге айланат.

1. Этиштен болгон баяндооч сыяктанган компонентинин мамиле категориясынын бир түрүнөн экинчи түрүнө өтүшүнүн натыйжасында сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибине айланат. Бул мамиле категориясынын кайсы түрүнөн кайсы түрүнө өтүшүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

а) негизги мамиледеги өтпөс этиштен болгон баяндооч сыяктуу компоненти аркылуу мамилеге, өтмө этишке айландыруунун натыйжасында ээ сыяктанган компонент табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктооч сыяктанган компонентке айланат. Мындай өзгөрүү сүйлөм тибиндеги фразеологизмди сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айландырат.

Төмөнкү мисалдарды карап көрөлү.

Аркылуу мамиленин –т мүчөсүнүн жалганышы

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>
Көз майы түгөндү	көз майын түгөттү
көзү чачырады	көзүн чачыратты
чеке жылыбады	чекени жылытпады
жүнү тескери айланды	жүнүн тескери айланты
жүрөгү оозуна тыгылды	жүрөгүн оозуна тыгылтты
сөөгү агарды	сөөгүн агартты
эне сүтү оозуна татыды	эне сүтүн оозуна татытты

Кордукту көп көрдү, күнү-түнү тынымы жок иштеди, бирок чекеси жылыбады (Элебаев). *Күнүмдүк алган акылары чеке жылытпады* («Аалам»). *Ачкыччы калтырады, көзү айланып жүрөгү оозуна тыгылды* (Жантөшев). *Мындай алаамат элдин жүрөгүн оозуна тыгылтты* («Ала-Тоо»).

Аркылуу мамиленин – дыр (-тыр) мүчөсүнүн жалганышы

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>

ТИЛИМИНИН МАСЕЛЕРИ

кабагына кар жаады	кабагына кар жаадырды
өлбөгөн төрт шыйрагы калды	өлбөгөн төрт шыйрагын калтырды
көзү кычышты	көзүн кычыштырды
кабыргасы кайышты	кабыргасын кайыштырды

*Эрке өсүп, бошураак чыгып калган баласына абышканын **кабыргасы кайышты** (Абдукаимов). *Жокчулук, жетишипеген турмуш калктын **кабыргасын кайыштырды** («ЗК»)**

Аркылуу мамиленин – ыр мүчөсүнүн жалганышы

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>
күнү түшүү	күнүн түшүрүү
көзүнөн чаар чымын учту	көзүнөн чаар чымынын учурду
казаны оттон түштү	казанын оттон түшүрдү
таңдайы так катты	таңдайын так катырды

Аркылуу мамиленин – гыз, (-ыз) мүчөсүнүн жалганышы

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>
башы жерге кирди	башын жерге киргизди
жети өмүрү жерге кирди	жети өмүрүн жерге киргизди
төбөсү көккө жетти	төбөсүн көккө жеткизди
азат бою тик турду	азат боюн тик тургузду
чырагына май тамды	чырагына май тамызды

*Баятан бери ичтеги нааразычылык-тарын ачыкка чыгара албай отурган меймандардын **чырагына май тамды** («КМ»). Бул окуя полковниктин **чыра-гына май тамызды** (Осмоналиев). *Балдардын кеңеш-кебинде өзүнүн бар**

*экенине кубанып, Калыйчанын **төбөсү көккө жетти** (Абдукаимов). Мына ушундай куттуктоо сөздөр *Шопоктун бүткөн боюн эритип, **төбөсүн көккө жеткизди** (Бөкөнбаев).**

Аркылуу мамиленин – ар мүчөсүнүн жалганышы

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>
жаны төбөсүнө чыкты	жанын төбөсүнө чыгарды
көзү чанагынан чыкты	көзүн чанагынан чыгарды
аягы асманга чыкты	аягын асманга чыгарды
жели чыкты	желин чыгарды

Баш калкалар жер издеп, далбас урган жигиттин көзү чанагынан чыкты (Кушубеков). *Бетинен каны качып, Белектин ачуусу келип көзүн чанагынан чыгарды* (Жантөшев). *Анын Сабыржан экенин эл билсе, экөөнүн тең аягы асманга чыгат* (Жантөшев). *Аны тапкан бирөө милицияга тапшырып, аягыбызды асманга чыгарды* (Осмоналиев).

б) Баяндооч сыяктанган компоненттеги туюк мамиленин мүчөсүн (-ыл) түшүрүп салуудан ал компонент негизги мамилеге, өтпөс этиштен өтмө этишке айланат. Мунун натыйжасында ээ сыяктанган компонент табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктоочтун формасына, сүйлөм тибиндеги фразеологизм сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат.

<u>Сүйлөм тибиндеги</u>	<u>Сөз тизмеги тибиндеги</u>
<u>фразеологизмдер</u>	<u>Фразеологизмдер</u>
жини кагылды	жинин какты
кендири кесилди	кендин кести

Жокчулуктун айынан Шабыралынын кендири кесилди (Жоошбаев). *Анын кендин ушул гана кести* (Касымбеков).

2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы атооч сөздөн кийин келип, аны менен бирге баяндооч сыяктанып сезилген **бол** деген көмөкчү этишти **кыл** деген көмөкчү этиш менен алмаштыруудан андай фразеологизмдер сөз тизмеги тибине айланат, анткени **бол** көмөкчү этиши – өтпөс этиш, ал табыш жөндөмөсүндөгү сөздү өзүнө багындыра албайт. Ал эми **кыл** деген көмөкчү этиш – өтмө этиш. Ошон үчүн сүйлөмдүн ээси сыяктанган компонент бул көмөкчү этиштин талабы боюнча табыш жөндөмөсүндө колдонулуп, тике толуктооч сыяктанган түзүлүштө турат. Мунун натыйжасында сүйлөм тибиндеги фразеологизм сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы, **керегеси май болду** фразеологизми сүйлөм тибинде: **керегеси** – III жакка таандык формадагы ээ, **май болду** баяндооч сыяктанып сезилет. Эгерде мунун курамындагы **бол** көмөкчү этишин **кыл** деген көмөкчү этиш менен алмаштырсак, **керегесин май кылды** болуп айтылат: **керегесин** – табыш жөндөмөсүндөгү

тике толуктооч, **май кылды** –толукталгыч – баяндооч өңдөнөт.

Төмөнкү мисалдарды да салыштырып көрөлү:

Сүйлөм тибиндеги

фразеологизмдер

өпкөсү калбыр болду

ташы талкан болду

күйбөгөн жери күл болду

күнү каран болду

сөөгү сөпөт болду

эки көзү төрт болду

Сөз тизмеги тибиндеги

Фразеологизмдер

өпкөсүн калбыр кылды

ташын талкан кылды

күйбөгөн жерин күл кылды

күнүн каран кылды

сөөгүн сөпөт кылды

эки көзүн төрт кылды

Жолдошторунун корсунтканына, келекелегенине Көлбайдын **күйбөгөн жери күл болду** («АТ»). *Ушинтип билсе да билбегенсип суроо бериши Ашымдын күйбөгөн жерин күл кылды* (Каимов). *Эки кадам илгери басканда эле сөөгү сөпөт болду* (Сыдыкбеков). *Кайран жигитти өлтүрүп, сөөгүн сөпөт кылды* («А.Т»). *Жок дегенде, элдүү жерге жетсем дегенде Таабалдынын эки көзү төрт болду* («А.Т»). *Сөзү урпактарга жазма түрүндө жетсе деген тилек анын эки көзүн төрт кылды* (Бейшеналиев).

3. Сүйлөм тибиндеги бир катар фразеологизмдер курамындагы компоненттердин алган ордун алмаштыруунун натыйжасында аныктоочтук катыштагы сөз тизмеги тибине айланат. Мындай учурда ээ сыяктанган компонент таандык мүчөсүз айтылып, аныкталгыч сыяктуу колдонулат. Мурунку баяндооч сыяктуу сөз аныктооч катары түшөт. **Жүрөгү таш, оозу ачык, боору таш, бети кара** сыяктуулар – сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер. Булардын биринчи компоненти эки тутумдуу сүйлөмдүн ээси, экинчи компоненттери эки тутумдуу сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу түзүлүштө турат. Эгерде бул фразеологизмдердин курамындагы сөздөрдүн ордун алмаштырсак жана ээ сыяктанган компоненттеги таандык мүчөнү алып таштасак, сөз тизмеги тибиндеги төмөнкүдөй фразеологизмдерге айланат: **таш жүрөк, ачык ооз, таш боор, кара бет**.

4. Өтө сейрек учураса да, атооч түркүмүнө тиешелүү болгон кээ бир фразеологизмдер курамындагы сөздөрдүн ордун өзгөртпөйт, ээ сыяктанган компонентине илик жөндөмөнүн мүчөсүн, баяндооч сыяктанган компонентке –**лык** мүчөсү менен таандык мүчөнү жалгоо аркылуу сүйлөм тибинен сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы: **оозу бош, колу ачык, жүрөгү жок** сыяктуу сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин кээ бири **оозунун боштугу, колунун ачыктыгы, жүрөгүнүн жоктугу** сыяктуу сөз тизмегине өткөн учурларын кездештиребиз. Мындай өзгөрүүгө учураган фразеологизмдерди маани жактан өз ара салыштырып карасак, төмөнкүдөй өзгөчөлүк байкалат: сүйлөм тибиндегисине караганда сөз тизмеги тибиндегиси бир маанини өзгөчө бөлүп, баса көрсөтөт. Демек, сүйлөм тибиндегисине караганда сөз тизмеги тибиндегиси бир кыйла экспрессивдүүрөөк.

Сөз тизмеги тибинде колдонулган фразеологизмдердин да бир катары сүйлөм тибине айлангандыгын көрүүгө болот.

1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы негизги мамиледеги өтмө этишти туюк мамилеге, өтпөс этишке айландыруунун натыйжасында сөз тизмеги тибиндеги фразеологизм сүйлөм тибиндеги фразеологизмге айланат. Мисалы: **эки колун мурдуна тыгуу, талпагын**

ташка жаюу, алчы-таасын жеген, эки бутун бир кончуна тыгуу_сыяктуулары көбүнчө дал ушул формада – сөз тизмеги тибинде колдонулат. Булардын курамындагы этиштер (**тыгуу, жаюу, жеген**) өтмө этиштер болгондуктан, **кол, бут, талпак** деген сөздөр табыш жөндөмөсүнүн формасында (**колун, бутун, талпагын**) берилген. Ошол себептен бул фразеологизмдердин түзүлүшү сөз тизмеги тибине туура келген. Бирок речте бул фразеологизмдердин курамындагы этиштер туюк мамиленин –ыл мүчөсүн кабыл алуу аркылуу өтпөс этишке айланып, атооч сөздөрдүн табыш жөндөмөдө турушун талап кыла албай калат. Мунун натыйжасында жогорку фразеологизмдер төмөнкүдөй болуп сүйлөм тибине айланат: **эки колу мурдуна тыгылды (тыгылган), талпагы ташка жайылган, алчы-таасы желген, эки буту бир кончуна тыгылган.**

2. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдердин кээ биринин аркылуу мамиледеги баяндооч сыяктанган компонентин негизги мамилеге айландырса, сүйлөм тибине өтөт. Анткени мындай өзгөрүүнүн натыйжасында табыш жөндөмөсүн талап кылуучу өтмө этиш ал касиеттен ажырап, өтпөс этишке айланат, табыш жөндөмөсүндөгү сөз атооч жөндөмөнүн формасында берилет: Мисалдар: **жыландын башын кылтыйтуу; жыландын башы кылтыюу.**